

Одломак из хронике Мостара

(2)

Друштвени и породични живот

Како је оквир друштвеног живота био прилично мален и узак, он се сводио на кућу, кућна села, црквено-школску општину. Чим би сумрак почео падати по хридинама Неретве и акшам се са џамија објавио, у чаршији би зашкрипале браве и затварали се ћепенци; то је био стари обичај, ваљда донесен са Истока, али код Срба и мера предострожности: мрак се за турске владавине сматрао код хришћана опасним као ватра и вода. Уосталом, раније затварање чаршије дошло је и због честог пролаза војске према црногорској граници. С времена на време пријатељи су се састајали једни код других, нарочито онда ако су били близу и везани тихим и забаченим сокаком. Тим селима присуствовао би често и који учитељ. Ту су се оживљавали догађаји из прошлости, разматрала разна савремена питања, а учитељ би као најписменији читао наглас загребачки *Obzor*, понекад Медаковићев *Србски Дневник*, новосадску *Заставу* или какав лист из Дубровника или Далмације. Скоро редовно, годинама, постојала је забрана уношења листова из аустријских и српских земаља. Трговачке кириџије су често били и поштари и они су из Метковића и Далмације доносили листове, који су ишли од руке до руке. Ко није знао читати, срицао је; а ко није умео ни срицати, тражио је да му други чита. Познавање латинице тада је било прилично, а међу мостарским трговцима било је и таквих који су се сналазили у италијанском језику.⁴²⁾

Тадашњи породични живот у Мостару, заснован на строго патријархалним односима и старинском моралу, био је подлога целокупним односима код Срба. Ту је стално горела ватра национализма, ту су се млади нараштаји припремали за нова прегнућа. Домаћин је био у кући у сваком погледу најстарији. Он је женио синове и кћери удавао; у највише случајева он је себи бирао снаху, кући честиту раденицу, па тек онда сину жену; полагало се тада много на порекло девојке, на њен сој и глас породице. Тада је у Мостару било доста случајева да младожења девојку није ни видео пре венчања. Ако је домаћин уз то био и тип особењака, *табијасуза*, каквих је овде било доста, поготово се његова одлука морала поштовати. Требало би нарочиту студију посветити психологији чаршинлије из овог времена,

⁴²⁾ Према казивању Ј. Милишића и других старијих Мостараца.

малограђанина и касабалије, утицају тадашњег скученог друштвеног живота на њега, а посебно утицају оног турског, оријенталског. Сви јади и тегобе животне стварности сабијали су се у његову душу; и вентили његовог унутрашњег живота били су отворени само у кући.

Домаћица и мајка, она са нечим мукотрпним и готово паћеничким, ту је изреда живела. Старијим Мостарцима који су читали Лазаревићеву приповетку **Први** пут с оцем на јутрење, чинило се да је њен писац мајку узео из Мостара. Свакако, овде установа брака почивала је тада на солидним темељима. Разводи брачни били су ретки, а бракоразводних парница мало. У добром делу мостарског митрополитског архива једва да смо нашли трага таквим радњама. Али је у томе ипак најзанимљивије то што је сама власт прогонила рушиоце брачне заједнице и што их је кажњавала. Ево само једног примера из шездесетих година. Муж је оставио жену и одбегао у Никшић. Митрополија, пошто се уверила да је муж напустио без стварног разлога жену, која је била беспрекорна, обратила се власти са молбом да одбеглицу присили на повратак. Полиција је мужа стрпала у затвор и након три месеца одлежаног затвора у кули покрај старог моста, он се вратио својој жени.⁴³⁾ Некако истих година, Мићо Хербез из Мостара — да наведемо још овај пример — „замиловао“ се са једном девојком. Запрека њиховом венчању биле су родбинске везе. Међутим, Хербез је отворено изјавио да ће учинити „велику несрећу“ ако му се венчање не допусти. Пред страхом да се не обрати бискупу, Памучина „са осталом братијом и цијелим народом“ моли епископа Григорија да даде благослов за ово венчање, јер „ви знате — они пишу епископу — какав је наш заклето непријатељ, који је запео мрежу да нас лови сваки дан.“⁴⁴⁾

Какав је породични морал владао међу Србима у Мостару — а он је несумњиво био на висини, — такав се отприлике одржавао и у осталој Херцеговини. „Наш је Мостар главно мјесто усред Херцеговине — каже се у једној забелешци — и што год је несрећа у цијелој Херцеговини, као оне што их доводе у тамници, сиромаси који долазе да се прехране, који долазе да се турче и латине, све то ми Мостарани бранимо и с њих на муку ударамо.“⁴⁵⁾ Одиста, мостарски Срби прискакали су у помоћ где су год могли и новчаним прилогом, и интервенцијом, ако је било изгледа на успех, и моралном подршком. Нико опет толико, изгледа, у овом последњем смислу као Памучина. Па кад га „српска посла“ расрде, он ће рећи: „Мени је много којешта на врату... преко мојих сила, ја нисам у мојим опанцима двајан никоме ништа чинити, а што мојбудем, то ћу чинити.“⁴⁶⁾ Захваљујући таквима као што је он, породица као основна друштвена ћелија остала је и у Мостару и у осталој Херцеговини морално здрава и сачувана. Јер кад се деси, на пример, у гатачком кадилуку, да Шће-

⁴³⁾ Из архива мостарске митрополитије, стр. 24.

⁴⁴⁾ Арх. Срп. прав. општ. од 18 јануара 1856.

⁴⁵⁾ Арх. Срп. прав. општ.

⁴⁶⁾ Арх. Срп. општ. од 30 октобра 1856.

пан Милошевић отме закониту жену Стану Константина Бјелетића, доведе је кући и с њоме живи, онда се од митрополита тражи клетвено писмо за Милошевића, с тим да Стану не узме ни један ни други.⁴⁷⁾

Што су Мостарци могли одолевати толиким задацима имају да захвале и својој црквено-школској општини која је имала прилично широк делокруг рада. Међутим, кад је та општина организована, тачно не знамо. Са отварањем аустријског конзулата она је већ била на сигурним ногама, али не знамо колико још раније. Како су се прилике у црквено-школској општини у Сарајеву развијале приближно слично као и у Мостару, занимљиво ће бити да наведемо ово. Седамдесетих година дошло је у Сарајеву до мимоилажења општине и Мустафе Асим-паше. Сарајевски Срби, наиме, почели су и у мањим местима Босне да организују црквено-школске одборе, да би преко њих отварали школе и намештали народне учитеље. У сврху добављања материјалних средстава они су били одредили да свака кућа плаћа допринос од 10 пијастера у заједничку касу, којом ће управљати митрополитска конзисторија са три световњака, једним свештеником и митрополитом као претседником. Овом раду противио се паша из ових разлога: општина место да се бави искључиво верским питањима, прешла је и на „комунална“, која припадају држави; дужност је државе да она реши питање школа и учитеља; и једне и друге држава треба да издржава. Насупрот томе гледишту Срби су сматрали да су њихове школе верске и њихова апсолутна аутономија заштићена је црквеним статутом од 1862 г. Са пашиним становиштем сложио се и митрополит Пајсије.⁴⁸⁾

Школе и васпитање подмлатка

Свесни важности националног васпитања деце, Мостарци су школи поклањали изузетну пажњу. И под турском и под аустријском управом они су се залагали за ову основну просветну и националну установу. Главна средства давали су сами и прилагали у новцу знатније суме. Каква је свест у то доба била код ових наших људи и са колико су готовости „откидали залогај од уста“, да би само младим нараштајима омогућили школовање, види се из једног писма упућеног од стране српске општине у Мостару „једновјерному, једнокрвному и једнојезичному“ митрополиту Михаилу (1859—1899) у Београду 1860 г., у ком изричито моле да им овај „пошаље једног прилично изобразеног човјека који ће нам бити управитељ мостарске школе, а да га издржава о свом трошку Ваше високославно Правитељство.“ Писмо даље слика тадашње школске прилике у Мостару и у њему се вели: „Да ми у Херцеговини немамо ни једне школе, осим овђе у Мостару, одавни времена имали смо само једну школицу са простим дијетонаставником, ће су се ћечица обучавала по нешто словенски читати, слабо просто писати, а још слабо рачунати. Тако се и наше

⁴⁷⁾ Арх. Срп. општине.

⁴⁸⁾ Теодоровић Андрашију од 19 марта 1873.

досадашње свештенство по манастирима истим путем обучавало. Ми одавно са сузним очима гледајући на све стране гђе се сви народи нагомилано просвјећују, а ми иза све наше браће увијек остасмо најзадњи. У овом највиша је препона што смо сасвим неимаоци и неумогоци."⁴⁹⁾

1852 г. добављена су два учитеља, а већ 1857 тај се број подвостручио. Убрзо остаје један цигли учитељ на 200 ученика, јер по свој прилици није било свих услова за рад. „Велика је то и грдна штета за нашу Херцеговину, бившу првашњу славу, у којој је некад било подријетло славних људи и старина србски"⁵⁰⁾ — каже се на једном месту. Општина се обраћа и тадашњем „Попечитељству просвете“ у Београду за помоћ у учитељским силама. Она је све силе улагала да млади нараштаји не остану без школе и водила бригу како би настава била што „стручнија и богатија“.

И митрополит Михаило и Попечитељство одазивали су се колико су могли. Учитељ Јово Перовић тужи се 1869 г. митрополиту на слаб „поредак“ у школи: „... четворица учитеља вредни могли би овде прилично одправљати своју дужност; али при оваком нередом као што је било до сада, да их има и осам, не би их било много, а немоли нас тројица што нас више нема“. У женској школи, која је била под надзором руских конзула у Мостару, прилике су биле нешто „срећније“. О учитељци те школе Перовић се изражава веома похвално. „Г-ца Марија (у извештају нема презимена), каже он, успјела је својим примјерним и поштеним владањем и сама за рекомандовати себе пред овдашњим народом. Она заиста овде служи нашим ђевојкама и женама као образац поштене и честите Српкиње... једном речи као представница научени Српкиња."⁵¹⁾

Политичке прилике у покрајини утицале су, разуме се, много на напредак школа. Понекад се указивала потреба за школом вишег степена од основне, јер свршени основци „продужавају учити се“.⁵²⁾ Али где? У обзир су долазили Београд и Русија, у коју се могло само препоруком митрополита Михаила и руских конзула. Почетком осамдесетих година руски конзул Иларионов даје нам неколико података о српским школама у Мостару и Херцеговини. У Мостару школа има три учитеља; предавања у њој теку боље него другде у Херцеговини, али не онако како би се желело. Једним делом кривица је до Мостараца, а поред тога и материјална средства оскудна су. Остале школе у Херцеговини у бедном су броју и уколико их има, не заслужују да се назову школом, осим оне у Требињу; у њима се ученици уче несигурном писању и читању и ничем више.⁵³⁾ Српска православна општина плаћала је годишње учитеља од 70 до 100 дуката према спреми, годинама службе и разреду који му је поверен; поред тога учи-

⁴⁹⁾ Арх. Срп. општ. од 1860.

⁵⁰⁾ Архив Српске општине у Мостару.

⁵¹⁾ Архив Београдског духовног суда: Јово Перовић митрополиту Михаилу од 1 септембра 1869.

⁵²⁾ Српска општина митрополиту Михаилу од 14 септ. 1869.

⁵³⁾ Конзул Иларионов митрополиту Михаилу од 2 марта 1871.

тељ је обично добивао око 20 дуката путног трошка, а ако је био самац имао је право на бесплатан стан у згради школе.⁵⁴⁾

У српској школи у Мостару шездесетих и седамдесетих година учио се буквар, часловац, псалтир и рачун; писање се учио „само српски по старом начину: јер, јат и друга слова”, после псалтира долазио је „мјесловац и скара, јер онда није било календара”; „иза мјесловца учио се зборник — и с овијем би се свршила школа.”⁵⁵⁾ Овим предметима Гиљфердинг додаје и српску историју. Мало доцније кад су се почеле набављати књиге из Србије, уведени су нови предмети, као земљопис и историја. Деца су седела на сеђијама, на поду, зими огрнута ћилимцима, јер школа није имала пећи. На коленима се писало удешенм куршумом од олова и перима од пурана, гуске или орла.⁵⁶⁾

За женску децу отворена је 1862 посебна школа, у којој се учио ручни рад и домаћинство. За оснивање те школе дала је руска царица 300 дуката и редовно плаћала учитељицу.⁵⁷⁾

Домаћи и страни учитељи

На мостарским школама у ово време били су учитељи домаћи људи, али су добављани из других покрајина, нарочито из Далмације, Србије и Војводине. По свим знацима, није се тада располагало добрим учитељским снагама па, према томе, и школа није могла бити на некој завидној висини. Међу првим учитељима у Мостару спомињу се: Јован Милићевић, Андра Павасовић, Нико Његуш — Далматин, Иван Стојановић — Београдлија, Јован Шишић — Мостарац и Петар Србић — Поповац. Почетком шездесетих година већ је било боље, јер су почели пристизати домаћи синови са солиднијим школовањем. Ту су сада Никифор Дучић и Серафим Перовић, а за њима Симеон Пејовић и Саво Косановић; овај последњи старао се да домаће учитељство појача добрим учитељима из других покрајина.⁵⁸⁾ Борђе Николајевић, архимандрит у Задру, бринуо се о херцеговачким ђацима који су тамо долазили. Приликом школовања Василија Ивезића и Алексе Чокорила, он поручује Алексином стрицу Прокопију шта је потребно уочити за овога предњег. „Ја мислим да му нађемо квартир и храну у једној грађанској фамилији у којој би морао не само италијански говорити него и свакој се уљудности и цивилизацији научити”. Баку ваља наћи и једног „мештра” да би се „из фундамента наукама учио”, како би редовно могао све испите полагаати.⁵⁹⁾

Први учитељи, по општем мишљењу које је тада у Мостару владало, били су весници једног бољег времена. Њихов рад сматран је као мисија пуна части и родољубља. Кад је 1851, пошто су пре тога

⁵⁴⁾ Српска православна епархија митрополиту Михаилу од 2 марта 1871.

⁵⁵⁾ Иваншевић, стр. 26.

⁵⁶⁾ Иваншевић, стр. 26.

⁵⁷⁾ Мартин Ротнлевену од 16 маја 1862; Грђећ, стр. 10.

⁵⁸⁾ Арх. Срп. општ. од 28 септем. 1861.

⁵⁹⁾ Арх. Срп. општ. од 12 маја 1863.

„многи мудри људи тупили зубе узалуд да добаве учитеље учења”, почео учити мостарску децу Нико Његуш са Јованом Милићевићем, онда се рекло са усхићењем: „Сад ће срећа помоћи и тма побјећи и зора блистати.”⁶⁰⁾ И тадашња мостарска средина имала је умешности да изнађе људе који јој одговарају и љубави да их веже уза се. Према саопштењу неких памтеника, многи учитељи са стране били су се саживели толико са Мостаром да су га напуштали тешка срца. Андра Павасовић, рођени Скрадињанин, своје старе дане провео је у Мостару и ту и умро. У то доба у Мостару се гледало на учитеља као на лучоношу и просветитеља, као што ће се доцније у путујућим глумцима гледати апостоли просвете, националне мисли и духовног препорода. Тадашњим Мостарцима била је част да могу угостити ваљаног учитеља, одати му поштовање и помоћи га морално и материјално. У једном крају где се изграђивао један део наше народне историје, где је цео крш одисао мишљу за слободом и одзвањао покликом хајдука и устаника, такво расположење је схватљиво. Стални мирис барута, стега и прикраћеност у основним националним и држављанским правима, још су већма потпиривали дух слободњаштва. Тумачење значајнијих догађаја из наше националне историје школској деци у почетку било је ограничено; из године у годину прошириван је круг тога предмета и дечијем схватању пружано је градиво које осваја душу и пружа прво национално окрепљење.

Међу мостарским учитељима било је спремних и способних људи; неки од њих истакли су се као културни и јавни радници и писци уџбеника. Међу оним доцнијим, из осамдесетих година, има их и са факултетском спремом (Љепава и Бекић). Међутим, не сме се заборавити да је положај учитеља овде био тежак и под Турском и под Аустријом. Турске власти су знале у ком правцу они васпитавају подмладак. Неприступачне „светлости науке”, оне су, исто као и шири владајући кругови, зазирале и од школе и од учитеља. У отварању хришћанских школа шири кругови још су гледали оживотворење напредњачких, реформистичких сила које би им с временом могле за врат стати. Они су, најзад, у свакој школској књизи хришћана видели писано опозиционарство према своме основном верском учењу и назирању.

Такво психолошко расположење тих кругова искоришћавала је руска пропаганда код Срба. Она је указивала на случај учитеља Ивана Жуваљевића из босанског села Обудовца: Турци га убили на црквеном прагу, бацили на сметлиште, неку књигу на њ метнули и гађали га из пушака са речима: „Деде сада читај!”⁶¹⁾

Аустријске власти, доцније, прогониле су српске учитеље у Мостару, кад су били уплетени у разне акције Срба, као секретари српске општине или писци разних преставки и меморандума. Тако на пр. учитеља Јову Љепаву као састављача „царског мемо-

⁶⁰⁾ Из Дневника Пр. Чокорила, стр. 23.

⁶¹⁾ Дубравчић Ротнлевену од 13 јула 1860.

рандума" мостарских Срба од 1880, на предлог министра Славија, власт протерује из Мостара, јер је он по свој прилици „инспиратор општине" и меморандума написаног „у неуљудном тону".⁶²⁾

Отварање руског конзулата

Напред смо рекли да су мостарски Срби много нада полагали на отварање руског конзулата у Мостару. До његовог отварања дошло је уочи догађаја у југозападној Херцеговини, у лето 1858. Кад је сарајевски конзул Шулепников дошао са ферманом да је акредитован у истом својству у Мостару, Срби су се обрадовали, а режимски људи нису могли сакрити своје незадовољство због дужног указивања пажње руском претставнику.⁶³⁾ Развијање руске заставе, идућег месеца, објављено је са 21 топовским метком, а истог дана одржана је свечана служба у православној цркви. Знало се да конзул није дошао празних руку: између многих дарова, нарочити су били намењени епископу и Ј. Памучини.⁶⁴⁾

Чим је конзулат организован, настао је живљи саобраћај између њега и генералног конзулата у Сарајеву, из кога често долазе чиновници службеним послом.⁶⁵⁾ Рад руског конзулата у Мостару кретао се у почетку овако: прво, у правцу помагања херцеговачких цркава и манастира новцем и црквеним даровима, и друго, у правцу развијања пропаганде. Одежде, књиге и црквене ствари стизале су у сандуцима директно из Русије. Ни година дана није била прошла од отварања конзулата, а већ је стигла и трећа пошиљка богатих дарова.⁶⁶⁾ Руска пропаганда се старала да указује на изигравање од стране Турске свих формула и обећања датих на Париском конгресу (1856).⁶⁷⁾ Са доласком новог конзула Безобразова,⁶⁸⁾ досадашњег чиновника сарајевског генералног конзулата, панславистичка мисао шири се и преко брошура. Брошура *Неколико речи о Словенским народима у Аустрији и Турској*, која се приписује Гиљфердингу, раније сарајевском конзулу а сада чиновнику у руском министарству спољних послова,⁶⁹⁾ износи тадашње стање словенства са намером да би код Срба изазвала расположење што ближе Русији и њеној мисији у свету. Од девет словенских народа, каже се ту, два живе у руском царству, а осталих седам народа, чији језик звони као и „наш" (руски), ван Русије. „Јесте... ми ништа не знамо за њи, а знамо за народе туђе..." у Аустрији 8 мил. Немаца влада над 17 милиона Словена, а у европској Турској једва да има 1 милион Турака који управљају

⁶²⁾ Др. Димитрије Кириловић: Царски меморандум мостарских Срба 1880 г., Преглед 1839, стр. 535.

⁶³⁾ Дубравчић Шауенштајну од 11 августа 1858.

⁶⁴⁾ Дубравчић Шауенштајну од 15 септембра 1858.

⁶⁵⁾ Дубравчић Ротнлевену од 3 јуна 1859.

⁶⁶⁾ Исти истомае од 23 јула 1859.

⁶⁷⁾ Исти истомае од 1 јануара 1860.

⁶⁸⁾ Дошао 26 јануара 1860.

⁶⁹⁾ Васић Ротнлевену од 21 јула 1860.

судбином 8 милиона Словена. „Шта може Русу бити ближе, после његове сопствене среће, „ако не судба Словена?“ По тој брошури „римски“ свештеник Добровски изнесе пред очи свих Славена да имају један језик и да су једног порекла. Шафарик, Ханка, Палацки, Колар, Штур, Враз, Прешерн, Кукуљевић-Сакцински радили су као панслависти. А Аустрија? Она није никада била благодарна за жртве својих народа. Србима је у њој слабо: школе су тако уређене да ће српска деца заборавити убрзо свој матерњи језик и понемчити се. Ваљда Срби сад знају ко им је прави пријатељ.⁷⁰⁾

Безобразов је развио по Херцеговини читаву мрежу својих веза, агилан је и лично обилази многа места у унутрашњости. Добива претећа писма и стога ноћу седи код куће.⁷¹⁾ Овде се праве претпоставке да постоји савез између Русије, Србије и Црне Горе у циљу дизања општег, истовременог устанка у словенским покрајинама Турске.⁷²⁾ Безобразов ужива велико поверење устаника, прима писма од Вукаловића, и устаници преко њега пишу Омер-паши. Сумња се да није поп Никифор из Бањана његов приватни агент.⁷³⁾ Док у Мостару борави комисија за умирење Херцеговине, и генерал Игњатијев већа са руским конзулима из Скадра и Дубровника,⁷⁴⁾ дотле руски агенти у Херцеговини организују своју тајну полицију и помажу Херцеговце у новцу и житу; из Дубровника, преко кончула Петковића, Вукаловић је добио нову пошиљку жита.⁷⁵⁾ У служби руског конзулата у Дубровнику налазе се, као плаћеници, и неки турски поданици.⁷⁶⁾ Руски конзулат у Мостару уточиште је сиротиње, а руски конзул прави претставник и заштитник православља.⁷⁷⁾

Према многим чињеницама, рад руских агената сад је овде у јеку. Као гости конзулови у Мостар су стигли Петар Пијатницки и Александер Мајецки из Саратова, тобоже љубитељи фотографије. Они су много фотографисали у Мостару и околини и задржали се шест мјесеци.⁷⁸⁾ Након кратког времена Пијатницки је поново дошао, закупио једну кућу и фотографисао по Херцеговини цркве и манастире са дозволом власти. Ова кретања руских агената прерушених у љубитеље уметности и науке, њихови обиласци села, заселака и касабa, деловали су необично повољно на Србе и морално их окрепили. Тадашњи аустријски претставник у Мостару, приказујући психолошко стање мостарских Срба, каже не без тачности али не и без злурадости: „Удаљена непозната Русија јавља се сировим, неуким православцима у блеску земаљског блаженства које, у причама путни-

⁷⁰⁾ Прилог изв. Дубравчића Ротнлевену од 13 јула 1860.

⁷¹⁾ Дубравчић Ротнлевену од 20 јула и 3 октобра 1860.

⁷²⁾ Дубравчић Шауенштајну од 26 јуна 1860.

⁷³⁾ Мартирт Ротнлевену од 21 августа 1861.

⁷⁴⁾ Исти истомае од 9 августа 1861.

⁷⁵⁾ Исти истомае од 10 јуна 1862.

⁷⁶⁾ Исти истомае од 23 јуна 1862.

⁷⁷⁾ Чингрија Ротнлевену од 2 маја 1864.

⁷⁸⁾ Вајни Менсдорфу од 20 августа 1866.

ка Руса, не само да ретко губи у сјају, но напротив још више распламсава чежњу за њом.⁷⁹⁾

За непуних шест година проведених у Мостару, Безобразов је успео да успостави близак додир и са свештенством и са народом, да подигне морал код Срба и паралише колико-толико рад аустријског конзулата.⁸⁰⁾ Али с друге стране он се показао као човек алкав и сумњивих прстију кад се о новцу ради, па је таквим држањем много изгубио у очима појединаца.⁸¹⁾ Уз то, напрасит и неодмерен, он се многима замерио, тако да је његов премештај из Мостара у Тебрис „зажалио” аустријски конзул.⁸²⁾

Из ових дана вредна је помена још једна брошура, **Устанак србски**, штампана у Новом Саду а протурана од руске пропаганде. У њој се говори о услугама учињеним Србији од стране Русије и наглашава се да Срби могу свој спас очекивати само од Русије. Брошура је била доспела у руке најширих српских кругова, трговаца и занатлија.⁸³⁾ У овом правцу наставља рад у Мостару конзул Кудруавцов, наследник Безобразова, чију је дужност у међувремену изгледа вршио Флорианов, секретар конзулата у Сарајеву.⁸⁴⁾ По читавој Босни и Херцеговини руски изасланици и агенти су на послу у циљу да Србе загреју за планове Србије; аустријски посланик из Београда јавља чак да их има 12.⁸⁵⁾ Корифеји панславизма у овим југословенским покрајинама охрабрани су оваквим стањем ствари и самоупиру очи у Русију; према неким вестима Штросмајер ради на приближавању католика са православнима.⁸⁶⁾

Кад се у Херцеговини појавила колера, 1868, руски конзулат заинтересовао је руску јавност, и као последица тога из Русије су почели стизати прилози; заузимањем Александра Опуйћа и Ковачевића, трговаца у Трсту, а посредовањем трговачке куће Паранос у Београду, један део новаца је уложен у жито, које је стигло преко Дубровника и Метковића. Нови конзул Иларионов⁸⁷⁾ обилази херцеговачке манастире и дели стигле дарове.⁸⁸⁾

Акција руске пропаганде задавала је Аустрији велику бригу. Њени претставници у Босни и Херцеговини полагали су, и с правом, много на верску подвојеност: слога између православних Срба, којима је руски цар »le grand prêtre-roi de la Bible« и који желе присаједињење Србији и Црној Гори, и католика, који, ако се не могу ујединити са католичком Аустро-Угарском, ипак претпостављају Турке Србима, мало има изгледа и скоро је немогућа. И муслимани, и православни, и католици мрзе Турке. Муслимани би хтели да остану

⁷⁹⁾ Васић мин. оп. посл. од 1 децембра 1866.

⁸⁰⁾ Чингрија Рехбергу од 17 јуна и 9 јула 1863.

⁸¹⁾ Арх. Срп. општ.

⁸²⁾ Васић Менсдорфу од 30 септембра 1866.

⁸³⁾ Реља Менсдорфу од 2 септембра 1866.

⁸⁴⁾ Васић Бојсту од 20 јуна 1867.

⁸⁵⁾ Хас Бојсту од 10 септембра 1867.

⁸⁶⁾ Исти истома од 15 августа 1867.

⁸⁷⁾ Васић Бојсту од 7 јула 1868.

⁸⁸⁾ Ген. конз. Рељи од 12 јула 1869; и мин. сп. посл. Рељи од 5 маја 1870.

феудална господа, Срби мисле да правог словенства нема без православлја, а католици не могу да поднесу „шизматике“ православце. Пошто је овде вера главни мотор свега, аустријски претставник не верује да ће југословенски идеолози, панслависти и федералисти бити у стању да организују општу револуцију.⁸⁹⁾

Неоспорно је у сваком случају да су се Срби овде осећали, при крају седамдесетих година, много боље него раније. Кад је у Мостар доведен ухваћени Стојан Ковачевић, рекламацији кнеза Николе да се Ковачевић пусти као „црногорски“ поданик придружује се и руски конзул.⁹⁰⁾ Изгледа да је сама власт омогућила Ковачевићу да побегне, јер су јој рекламације биле дотужиле, а отворено га није могла пустити због чувања свога угледа међу муслиманима.⁹¹⁾ Уосталом, случај Ђорђа Бјелобрка најбоље доказује колико су се Срби овде били усправили. Кад је Бјелобрк, члан угледне мостарске породице, дочекав ноћу и убијен пред Зечевом кућом у Бјелушинама, Срби су се били узнемирили.⁹²⁾ То узнемирење убрзо се почело претварати у гнев пред сазнањем да је грађанска сигурност, и у присуству претставника страних сила, опасно поколебана. Због овога догађаја сви конзули су лично изразили паши своје негодовање.⁹³⁾ Власт, да би одбила од себе сваку сенку кривице и пренела је на другог, затворила је Јефту Бјелобрка, синовца убијеног Ђорђа, трговца Шпиру Зеца и још неколико мостарских грађана. Српска општина са митрополи- том предала је мутесарифу протесну ноту против деспотског поступања кадије и затварања невиних и угледних грађана са напоменом, да ће се она обратити на другу страну, ако се не престане са оваквим поступком. Препис ноте уручен је свима конзулима.⁹⁴⁾

Овај „жалосни развој“ истраге, који потсећа на сличне раније појаве, кад је власт заташкавала траг кривцу и правила се да не зна где је,⁹⁵⁾ након два месеца узео је други обрт као последицу протеста. Срби су пуштени из затвора и настало је стишање.

Успеси руског оружја 1877 још су више подигли углед руског конзулата у очима мостарских Срба. Док је Турска била у снази, муслимани су веровали да ће њихова права остати у животу; сада, кад Турска почиње малаксавати и посртати, увиђају да ће то бити тешко, скоро немогуће.⁹⁶⁾

У предвечерје нових устанака

О општем стању у држави и о приликама у осталом свету Срби су били обавештавани преко свештеника, руских агената и људи који су били у тешкој вези са Црном Гором и Србијом. Постојало

⁸⁹⁾ Реља Бојсту од 9 марта 1870 и Реља Андрашију од 31 дец. 1872.

⁹⁰⁾ Реља Годоровићу од 3 маја 1872.

⁹¹⁾ Годоровић Андрашију од 1 сеп. 1872.

⁹²⁾ Реља Андрашију од 24 јан. 1874.

⁹³⁾ Реља Андрашију од 31 јан. 1874.

⁹⁴⁾ Реља Андрашију од 3 марта 1874.

⁹⁵⁾ Реља Годоровићу од 22 јан. 1874.

⁹⁶⁾ Штраус Андрашију од 28 децембра 1877.

је уверење да српска национална мисао у овим крајевима наилази не само на симпатије на извесним странама, него и на нешто више. 1860. овде се помишљало и на помоћ гарибалдијеваца; Срби, мислило се, пружиће им подршку ако се искрцају у Црној Гори или Херцеговини, јер раде, макар били и католици, на њиховом ослобођењу по упутствима Руса и Француза.⁹⁷⁾ Међу мостарским трговцима било их је који су служили општој ствари свесно и предано и одржавали везе са српским земљама. Јефтан Мрав путовао је у горњу Херцеговину да народ бодри и успостави везу између руског конзулата и народних вођа; због тога је био и саслушаван од самог паше.⁹⁸⁾ Мало доцније власт шаље у Видин као политички сумњивог Луку Пијавичара из Мостара.⁹⁹⁾ Поред споменутог Серафима Перовића и Леонтија Радуловића, у Мостару је трговац Јефто Бјелобрк повереник српске пропаганде. Ови су радили на припремању буне у северозападној Херцеговини, док је Мићо Љубибратић са осталима имао југоисточну Херцеговину.¹⁰⁰⁾

Поред свештеника и учитеља, у Мостару предњаче омладинци као носиоци револуционарне мисли.¹⁰¹⁾ То знају сада добро и страни претставници овде. Аустријској влади изгледају под оваквим приликама сви сумњиви који су имали или имају веза са Србима. Кад на пр. конзул Васић препоручује свога званичног агента у Требињу Вука Врчевића као вредна и савесна чиновника, споменувши и његов рад на књижевности и сарадњу са Вуком Караџићем,¹⁰²⁾ онда се на то примећује да би Врчевић морао боље припазити на своју дужност, јер је он ту постављен да заступа интересе Аустрије и њених поданика, а не „турске“ интересе.¹⁰³⁾

При крају седамдесетих година у Мостару, као и у читавој Херцеговини, прилике су овакве. Режим неће ни да макне и унесе какву промену у поредак. Правна администрација са кадијом на челу иде утрвеним стазама. О реформама се слабо и говори. У читавој Херцеговини постоји пет шест слабо организованих школа. Трговина је због вечитих немира и ратова ослабила, индустрије нема, а земљорадња је у повојима, примитивна. Путеви су слаби и никакви; 1851 власт је почела градити пут Сарајево—Мостар и до Требиња према Дубровнику, али данас све стоји напуштено. Касарне су запуштене, болнице без кревета и инструмената, официри без потребних упутстава; тактика и стратегија као војничке дисциплине овде су слабо познате.¹⁰⁴⁾

Из једног разговора аустријског конзула са старим Мостарцем Хаџи Ибрахимом Драчом види се како су домаћи муслимани гледали на православне Србе. Драче каже, да се муслимани боје Срба, јер иза

⁹⁷⁾ Дубравчић Рехбергу од 3 децембра 1860.

⁹⁸⁾ Чинџија Рехбергу од 23 фебруара 1864.

⁹⁹⁾ Соретић Андрашију од 16 децембра 1871.

¹⁰⁰⁾ В. Чубриловић, Босански устанак 1875—1878, стр. 15—16.

¹⁰¹⁾ Реља Бојсту од 28 септембра 1869.

¹⁰²⁾ Васић Прокешу од 29 марта 1868.

¹⁰³⁾ Послан. у Цариграду Васићу од 26 дец. 1868.

¹⁰⁴⁾ Реља Андрашију од 31 дец. 1872.

њих стоји Русија. Па и кад не би било Русије, опет су Срби овде бројни и с њима се мора рачунати. Али, наставља Драче, док смо ми муслимани у таквом положају према Србима, — откуда им Аустрија даје толика права и слободе у Далмацији, у којој су они у мањини. Срби тамо исповедају своју народност, у Дубровнику је сва трговина у њиховим рукама; гувернер Далмације, као православац, допушта Црногорцима и Кривошијанима да се користе на рачун Турака. Зна се шта је јада задало Аустрији 5000—6000 брђана из Жупе и Кривошија, 1869; али Аустрија не сме да одлучно иступи против Срба, који јој никада неће бити пријатељи.¹⁰⁵⁾

(Крај)

Јован Радуловић

¹⁰⁵⁾ Исти извештај (Бечки државни архив).